

БІОГРАФІЧНЕ НАВЧАННЯ: КОМУНІКАЦІЯ ЛЮДИНИ З МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ

АНОТАЦІЯ

Розглядається біографічне навчання як основа протидії зростанню футурофобії, підґрунтя оптимістичної педагогіки побудови надії на успішне майбутнє. Визначаються можливості комунікації людини з минулим і майбутнім, *diferencia specífica* біографічного методу навчання – пізнання та активне використання в освітньому процесі біографічного досвіду індивідів. Досліджується у цьому контексті потенціал методу альтернативної історії та технік «рішучих змін». Розкривається поняття біографічного факту як джерела життєпису особистості.

Ключові слова: минуле, сучасне, майбутнє, «відкритість людини в минуле», «відкритість людини в майбутнє», біографічне навчання, історія, біографічний факт, біографічний досвід.

АННОТАЦИЯ

Рассматривается биографическое обучение как основа противодействия росту футурофобии, основание оптимистичной педагогики построения надежды на успешное будущее. Определяются возможности коммуникации человека с прошлым и будущим, *diferencia específica* биографического метода обучения – познание и активное использование в образовательном процессе биографического опыта индивидов. Исследуется в этом контексте потенциал метода альтернативной истории и техник «решительных изменений». Раскрывается понятие биографического факта как источника жизнеописания личности.

Ключевые слова: прошлое, настоящее, будущее, «открытость человека в прошлое», «открытость человека в будущее», биографическое обучение, история, биографический факт, биографический опыт.

SUMMARY

Biographical education is considered as the basis for counteracting the growth of futurophobia as well as for optimistic pedagogy for developing hope on successful future. This paper highlights persons communication with past and future, 'diferencia específica' of biographical method of teaching: knowledge and active usage of the individuals' biographical experience through the prism of «human openness to the past and future» in education. In this context, the potential of the method of alternative history and the technique of «decisive changes» is explored. The concept of biographical fact as a source of personal biography is revealed.

Key words: past, present, future, «human openness to the past», «human openness to the future», biography, history, biographical fact, biographical experience.

Вступ

Біографічне навчання (метод біографічного навчання) сьогодні є загальним трендом як у формальній, так і в неформальній освіті, у системі так званого навчання дорослих. Біографічні інтерв'ю із представниками професії [1]; робота з історією випадку, супербачення, творче оформлення та візуалізація власних життєвих планів [2]; ведення особистого щоденника для усвідомленого навчання [3]; саморозповіді, відповіді на запитання щодо проблем у навчальній діяльності, очікувань від занять, мотивів навчання [4]; біографічні проекти [5]; дослідження в рамках усної історії, які проводяться сьогодні по всьому світу, – ці та інші методики біографічного навчання мають на меті використати біографічний досвід особистості як навчальний ресурс для підвищення ефективності навчання.

Біографічний досвід – це фактично організація пам'яті індивіда, яка регулюється стратегіями забуття та актуалізації; репрезентація свідомого життя особистості в її свідомості. Тому біографічне навчання, по суті, полягає у перегляді, переорганізації пам'яті індивіда, в її фокусуванні у певну точку зору або в систему координат для селекції планів і проектів, оцінювання триваючих подій по відношенню до наявного досвіду.

Людина є динамічним синтезом її ставлення до історії та її уявлень про майбутнє. Від змісту цього синтезу залежать актуальна діяльність особи, її цінності, стратегії і тактики роботи.

Тож біографічне навчання є спробою вироблення практичної моделі відношення людини до історії та майбутнього, її імплементація в навчальний процес.

Метою цієї статті є розкриття можливостей біографічного навчання як налагодження комунікацій людини з минулим і майбутнім у контексті теперішнього.

Сучасна футурофобія та оптимістична педагогіка

Нинішні темпи технологічного прогресу обумовлюють сприйняття майбутнього переважно як колосальні технологічні зміни – четверту промислову революцію. Футуристичні проекти стосуються і практик меморизації, зокрема, геолокаційні системи зберігатимуть інформацію, і на певному місці, піднявши вгору смартфон, можна буде побачити меморіальний парк із людьми, історіями, фільмами. З'явиться нова можливість відтворювати значно більше інформації про померлу особу, оскільки зашифрована цифрова інформація про людей зберігатиметься і «транслятиметься на хмару». І тоді смерть стане «переїздом людини на хмару» [6].

Російський і американський історик, теоретик мистецтва і культури, філософ М. Ямпольський бачить так звану «індивідуалізацію майбутнього». Його концепція полягає в тому, що через складність цього світу розроблення загального проекту майбутнього як спільного уявлення про краще для всієї країни не видається можливим, тому в майбутньому кожен зможе знайти у світі свою самореалізацію у менш масштабних проектах [там само].

«Буття-попереду-самого-себе», проектування себе в майбутньому німецький філософ, один із засновників герменевтики та сучасної лінгвістичної філософії М. Хайдеггер тлумачить як екзистенцію. Проте сьогодні більшість людей взагалі не має чітких уявлень про власне прийдешнє. Априорі майбутнього обов'язково містить і смерть автора біографії. І в цьому фаталізмі варто знайти надію для людини.

Такою надією є біографія людини, яка пишеться нею самою, а біографічне навчання – підґрунтям протидії зростанню футурофобії, оптимістичною педагогікою побудови надії на успішне майбутнє, сприйняття й очікування його як відкриття нових можливостей для покращення свого буття.

Біографічне навчання крізь призму «відкритості людини у минуле та майбутнє»

Минуле, теперішнє, майбутнє – це абстракції, в яких живе людина. Насправді вона постійно є лише у теперішньому, минуле втікає від неї як черепаха від Ахіллеса, а майбутнє так швидко стає минулим. Теперішнє, за визна-

ченням української дослідниці А. Лашевської, є точкою неперервного встановлення зв'язку між минулим і майбутнім, для того, щоб оцінити майбутнє, необхідно враховувати його складні та багатшарові взаємодії із минулим та теперішнім. Майбутнє «вимагає від кожного суб'єкта справжнього (чи то нація, чи соціальна страта, колектив або окрема людина) вироблення власного, своєрідного та свідомого майбутнього» [7, с. 109].

Освіта має дати людині поштовх для свідомої розбудови нею власного майбутнього, забезпечивши її технологіями самоконструювання, прогнозування та планування, спираючись на результати проведених самодосліджень; технологіями піднімання ваги власного минулого та біографічного досвіду людей, адже кожен на історичній карті серед інших життєвих траєкторій по-особливому прокладає лінію свого унікального життя.

Як помічає український філософ С. Клепко, освіта є «частиною реального світу, що спрямована на підготовку особистості до практичного оволодіння тими чи іншими екофактами, матеріальними і знаннєвими артефактами та певними технологіями життєтворчості» [8, с. 105].

Diferencia específica біографічного методу навчання (біографічного навчання) – пізнання та активне використання в освітньому процесі біографічного досвіду індивідів крізь призму «відкритості людини у минуле та майбутнє», її комунікації з тим, що вже відбулося, та тим, чого вона прагне досягти.

Завдання «сформувати людину, відкриту у минуле і майбутнє» повинно бути перенесене з рівня метафоричного опису на рівні практичного розуміння та застосування поняття «відкритість людини у минуле та майбутнє».

У науковій літературі віднаходимо такі тлумачення змісту поняття відкритості індивіда у минуле і майбутнє: за дослідником філософії часу, англійським філософом Стефаном Торре, це володіння людиною обсягами знань про те, що відбулося, та те, що може бути [9]; за бельгійським психологом Ж. Ньютеном, – це наявність індивідуальної часової перспективи особи, що являє собою минулі та майбутні події, які становлять зміст актуального когнітивного функціонування та впливають на мотивацію поведінки цієї особи в теперішньому, вироблення планів і проектів [10]. У тлумаченні останнього значення перспективи минулого для людини зводиться до наявності певного досвіду для його проекції на майбутнє.

Як мудро і методологічно зауважив відомий фізик С. Хокінг, минуле і майбутнє існують як спектри можливостей [11]. Російський філософ В. Нехамкін надає інтерпретацію досвіду минулого як поліваріантного процесу, що, з одного боку, містить історичні альтернативи, а з іншого – є основою для прогнозування майбутнього при адаптації людини до світу стрімкого розвитку [12]. Для висвітлення власної позиції щодо відкритості людини у минуле і майбутнє надамо інтегральні характеристики кожної частини поняття: «відкритість у минуле» та «відкритість у майбутнє».

Відкритість людини у минуле, як з'ясується з контекстів використання цієї метафори, не зводиться до сукупності її знань про велику історію, її прав на альтернативні погляди на неї. Це не повернення в той час, що вже відбувся, з метою проживання у ньому свого теперішнього та майбутнього життя. Відкритість у минуле розуміємо як спроможність індивіда не забувати, не відкидати тогочасність, не відмежовуватися від неї, а «повертатися у минуле» – досліджувати й аналізувати біографічний досвід інших людей і свій зокрема; здатність особи «йти вперед у минуле», тобто мандрувати у ньому новими, невідомими шляхами, знаходячи невикористані, латентні можливості з метою визначення оптимальних для використання у подальшому власному життєвому конструюванні.

Відкритість людини у майбутнє, як можна встановити, тлумачиться як її здатність сприймати зміни як додаткові шанси для розвитку, вдосконалення, створення та реалізації нових проєктів; відчувати підвладність власної біографії своїй волі; усвідомлювати, що зі збільшенням кількості використаних нею можливостей зростає її особиста відповідальність за результати. Відкритість людини у майбутнє – це її спроможність «іти назад у майбутнє», тобто до пізнання людських бажань і прагнень, яких не вдалося досягти, нереалізованих чужих і власних проєктів; її змога виявляти значення нездійсненого для теперішнього та майбутнього, віднаходити теперішні можливості його трансформації та втілення в життя чи прийняття рішення про відмову від цих планів.

Біографічний досвід – це той вид унікальної інформації, про яку російський філософ М. Опенков, використовуючи концепцію А. Гайєка про особистісне знання, говорить, що «кожна людина володіє унікальною інформацією, якій можна знайти вигідне застосування. Цю інформацію можна використовувати,

якщо рішення, що залежать від неї приймаються самим власником і за його активної участі» [13, с. 8]. Завдання освіти – навчити людину віднаходити цю інформацію в інших і у самій собі, володіти нею, відкривати діапазон способів її втілення у життя, визначати найоптимальніші для себе.

Аналіз спектру невикористаних у теперішньому можливостей минулого має продукувати конкретні пропозиції щодо використання шансів майбутнього.

Обґрунтування альтернативної історії

У контексті біографічного навчання застосовують на увагу дослідження з методологічного обґрунтування альтернативної історії. Зокрема, В. Нехамкін встановлює способи отримання альтернатив на персоналістському та подієвому рівнях, визначаючи види контрфактичних пропозицій: реально можливі та ірреальні. На персоналістському рівні пошук альтернатив досягається кількома способами: продовженням буття реально існуючої особистості у тій самій соціальній якості; просторово-часовим переміщенням людини; приписуванням особі яких-небудь інших, ірреальних дій; «вилученням» реально існуючої історичної особистості. На подієвому рівні – змінами складових події (субподій), фіналу реальної події; вилученням подій; перенесенням їх реалізації у часі; збільшенням тривалості подій; введенням в історичний процес нових подій [12].

Досягнення поліваріативності сприйняття минулого шляхом програвання різних контрфактичних сценаріїв дозволяє встановити спектр потенційних альтернатив минулого, здійснити з позиції сьогодення їх аналіз і визначити хибні кроки у розв'язуванні проблем, побачити способи здобуття в умовах тогочасності і теперішності додаткової інформації для прийняття рішення, спрогнозувати, уявити варіанти використання перспектив прийдешнього. Такий спосіб аналізу власного біографічного досвіду та досвіду інших надає можливість усвідомити, зрозуміти наявні попередньо вже реалізовані схеми досягнення успіху для екстраполяції на майбутнє.

Пошук технік «рішучих змін»

Навчання суб'єктів освіти конструюванню індивідуальної біографії полягає не лише у висуненні перед ними імперативу змінитися на краще, не лише в тому, щоб акцентувати їхню увагу на необхідності та важливості змін у житті, щоб вказати на якості, які їм варто розви-

вати у собі чи яких позбутися, та дати рекомендації щодо самовдосконалення; не в тім, щоб запропонувати окремий зразок людського життєпису для наслідування. Освіта покликана сформувати в індивіда навички конструктивного цілепокладання: визначення віддалених і близьких життєвих цілей; використання технологій оновлення ефективних схем уже наявного досвіду особистості у змінених обставинах; проведення самодослідження, розроблення та практичне здійснення планів удосконалення. Людина очікує від освіти конкретні відповіді на питання про те, як їй жити у суспільстві постійних змін і ризику, як почуватися впевнено та не боятися перетворень, як впливати на обставини.

У цьому аспекті доречним є пошук технік «рішучих змін», спрямованих на формування / розвиток цілеспрямованості, наполегливості, вироблення мислення для швидкого реагування та самоорганізації. Прикладом таких є «техніка 30 днів», яку розробив Морган Сперлок. Він пропонує упродовж кожного місяця повсякденно робити щось нове, вирішуючи певну реальну мету: написати книгу, здійснити подорож, запровадити новий метод праці чи навчання. Застосування цієї техніки «ущільнює» біографію людини, про що Каттс Метт повідомляє так: «По-перше, раніше місяць летів за місяцем і забувався, а зараз час запам'ятовується набагато краще... Також я помітив, що коли я почав ускладнювати завдання або збільшувати їхню кількість, зміцнилася моя впевненість у собі. З ботаніка, котрий вічно сидить за комп'ютером, я перетворився на того, хто їздить на роботу на велосипеді, – просто для задоволення. А минулого року я піднявся на Кіліманджаро, найвищу гору Африки. Раніше я був не таким активним хлопцем, поки не почав свої 30-денні експерименти. Також я зрозумів: якщо чогось дуже сильно хочеш, за 30 днів можна зробити все, що завгодно...» [14, с. 42]. Фактично, ідею цієї техніки самоменеджменту можна віднайти у відомому афоризмі М. Ганді: «Якщо ти хочеш зміну в майбутньому – стань цією зміною в сьогоднішні».

Біографічний факт і біографічний досвід

Конструювання власної біографії не може здійснюватися інтуїтивно. Це має бути процес виваженого та осмисленого генерування ідей на основі результатів дослідження людської біографії та особистісного біографічного досвіду. Проте опанування суб'єктами освіти знаннями і навичками роботи з мину-

лим, зокрема з індивідуальною історією, так і для роботи з майбутнім з урахуванням їх біографічної спрямованості, ще потребує поглиблення як відповідної методології у філософії освіти, так і дидактичних досліджень.

Відповідно, актуалізується низка питань, які потребують вирішення: визначення можливостей доступу до справжньої біографії особи; розроблення методик дослідження людського життєпису як способів збору емпіричного матеріалу; укладання схем комбінування, перекомбінування елементів особистого та чужого біографічного досвіду; встановлення джерел біографічного пізнання та їх класифікації; розкриття змісту понять «біографічний факт», «біографічні відомості»; віднаходження методик аналізу взаємозв'язку подій, реакцій індивіда на них і особистісних якостей людини та ін.

Спробуємо розглянути лише деякі з окреслених проблем, передусім питання можливостей доступу до біографії особи, що по суті є проблемою засобів, джерел одержання біографічної інформації та її істинності.

У центрі наукового дискурсу перебуває проблема істинності історичного знання. Апелюючи до книги польського історика-методолога Єжи Топольського «Як ми пишемо і розуміємо історію», істинність визначаємо головним критерієм, що здатний відмежувати літературну вигадку від історичної нарації, під якою мається на увазі результат праці історика, представлений читачеві або слухачеві, – цілісний, текст, спрямований на опис подій або структури, чи системи структурних зв'язків [15]. «В історичній нарації, – як зазначає Єжи Топольський, – завжди має бути присутній (прямо чи опосередковано) фактографічний зміст, що перебуває... у складному зв'язку з джерелами, а відтак – у ще складнішому зв'язку із дійсністю» [там само, с. 105].

У Новій філософській енциклопедії поняття факту визначається як 1) синонім понять істина, подія, результат; щось реальне на противагу вигаданому; конкретне, одиничне на відміну від абстрактного і загального; 2) у філософії науки – особливого роду речення, що фіксують емпіричне знання [16].

Усі факти зараховуються до однієї із двох груп: об'єктивні (факти буденної свідомості, «грубі», «чисті», «суворі», «вперті», «неусувні факти») та наукові факти.

Чим безпосередньо оперує історик?

Як відмічають дослідники історії та філософії історії, зокрема О. Мамзін [17], І. Немчи-

нов [18], А. Ракітов [19], П. Рікер [20], Є. Топольський [15], особливість історичного пізнання в тім, що історик ніколи не має можливостей безпосереднього контакту з тогочасністю, а здійснює вивчення минулого за його слідами, сам формує історичні факти на основі критичного аналізу документів і власних спостережень, має справу з узагальненими та попередньо інтерпретованими фактами.

За концепцією Е. Кассіра, історик має справу не з фактами, а символами, ієрогліфами фактів. І завдання справжнього історика полягає в тому, щоб навчитися розуміти ці символи [21].

Відповідно, науковий факт постає як результат інтелектуальних операцій історика із символами фактів історії. І щоб проаналізувати кожен факт, «необхідно реконструювати структуру його отримання» [22].

Особливість біографічного пізнання саме у можливості безпосередньої зустрічі дослідника з минулим у випадках, коли автор життєпису проводить розвідки власної біографії.

У минулому людини виокремлюються три складові (темпоральні компоненти, періоди): біографії родичів, що передували життєпису особи (передісторія біографії), роки невідомого життя індивіда (перші роки життя) та період усвідомленого буття.

Дослідження перших двох етапів життя, як і біографії іншої людини, подібне до роботи історика із символами фактів. Етап усвідомленого буття індивіда позначається також його здатністю до особистої інтерпретації об'єктивних фактів, висунення гіпотез, їх підтвердження чи спростування.

Під поняттям біографічного факту А. Валевський розуміє певне висловлювання, що фіксує емпіричний рівень знання і є відповіддю на запитання на кшталт «Хто?», «Що?», «Коли?», тобто позначає просторово-часовий рівень ідентичності персонажа [23, с. 53]. Дослідниця А. Волинська акцентує на тому, що біографічні факти є опорними точками, на основі яких розгортається історія людського життя. «Біографічний факт – це подія, важлива в контексті конкретного життя (причому саме з точки зору зміни його траєкторії)» [24, с. 4].

Складність визначення цього поняття обумовлена різноманітним тлумаченням концепту «біографія». У концепції французького філософа Л. Сева, біографія розуміється як сукупність актів. Акт є конкретною дією. Це

«учинок, який розглядається як такий, що дає (можливо) певну кількість результатів, проте не лише безпосередніх результатів для самого індивіда, а й результатів для всього суспільства з урахуванням конкретних умов, результатів, що повертаються (можливо) до індивіда через більш або менш складні об'єктивні соціальні опосередкованості» [25, с. 440].

У нашій інтерпретації біографічним фактом є той акт, що спричинив перехід особистості до нового стану, вплинув на зміну її життєвої траєкторії.

Біографічні факти мають бути свідченнями реально здійсненого на всіх трьох етапах протікання людського життя, не оминаючи передісторії біографії особи. По суті біографічні факти (акти) попередніх поколінь у родині стають фактами біографії їхніх нащадків. Водночас біографічні факти індивіда становлять також акти дорослих, зокрема батьків, щодо дитини (вибір для неї імені, місця проживання, спортивної секції, навчального закладу тощо) та самостійні вчинки (акти) самої особи.

Проте специфіка біографічних фактів у тім, що частина з них має офіційну документальну фіксацію, а деякі збережені у самостійно створених пам'ятках – фотоальбомах, особистих щоденниках, записниках, відеофільмах тощо або просто утримується людською пам'яттю. Факти перших років власного життя (перші кроки, промовляння слів, час, коли навчилася читати та ін.) і навіть об'єктивний факт своєї появи на світ опосередковується для людини свідцтвом про її народження та спогадами батьків, родичів тощо.

Ураховуючи здатність людської пам'яті забувати, деякі з біографічних фактів позбавлені чіткої темпоральної характеристики (час то позначаються наближено до певної часової точки або проміжком часу). Подібне спостерігається і щодо просторової фіксації факту.

Співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в біографічному факті пов'язане із процесом інтерпретації актів самою особистістю та іншою особою, котра повідомляє про цей факт, або третьою особою – дослідником життєпису.

А. Волинська зазначає, що біографічний факт може змінюватися залежно від точки зору, з якої розглядаються конкретне життя [24]. Проте біографічний факт як фрагмент реальності не зазнає змін, змінюється інтерпретація символів цього факту залежно від суб'єктивного ставлення, сприйняття очевид-

ців, які його переповідають, дослідника життєпису особистості.

Якщо біографія у першому наближенні може бути структурована на біографічні факти, то біографічний досвід поділяється на подієвий, інтелектуальний та емоційний. Подієвий – це переживання і сортування сюжетів біографічних фактів, інтелектуальний біографічний досвід полягає в накопиченні свідомих чи несвідомих алгоритмів, за якими мозок людини розв'язував ті чи інші типи життєвих завдань. Емоційний біографічний досвід – це відбитки емоцій, якими супроводжувалося переживання біографічних фактів певних подій чи мисленнєве розв'язування завдань. Класифікація біографічних джерел відповідно до цих видів досвіду може розгортатися паралельно до теорії методів дослідження історії, наукознавства і психології.

Висновки

Виходячи із викладеного вище, можемо зробити такий висновок: засоби протидії сучасній футурофобії, невизначеності людиною власної проєкції себе в майбутньому, особистої самоідентифікації та самореалізації слід шукати в освіті, яка має дати індивіду поштовх сьогодення для свідомого і відповідального біографічного конструювання майбутнього. Реалізація цього завдання потребує формування учня і вчителя, «відкритих у минуле і в майбутнє», педагогів, котрі володіють біографічним методом навчання, зокрема, методами налагодження комунікацій людини з минулим і майбутнім у контексті теперішнього.

Методологія та методика біографічного навчання на сьогодні потребують подальшого розроблення – як для загальної середньої, так і вищої та післядипломної освіти, передусім педагогічної. У контексті формування у суб'єктів освіти поліваріативності сприйняття минулого актуальним є метод альтернативної історії. Конкретним інструментарієм проведення біографічних самодосліджень і самовдосконалення, основи корегування біографічного проєкту та планів його виконання мають стати вироблені та впроваджені в освітній процес техніки «рішучих змін».

Оскільки біографічний метод навчання ґрунтується на проведенні біографічних розвідок, актуальною є проблема істинності отриманої біографічної інформації та джерел її дослідження, що є предметом активного соціально-гуманітарного дискурсу у зв'язку з необхідністю обґрунтування можливостей

верифікації результатів дослідження.

Можливість використання біографії як матеріалу для об'єктивного наукового дослідження людської особистості обумовлює необхідність розкриття сутності поняття біографічного факту, складність у формулюванні дефініції якого пов'язана із різноманіттям значень концепту «біографія». Тлумачення біографічного факту здійснюємо на основі досліджень французьким філософом Л. Севом феномену особистості. Біографічний факт розуміється як конкретний учинок (акт), який спричиняє перехід особистості до нового стану, зміну в її життєвій траєкторії. До біографічних фактів належать вчинки самого індивіда, інших осіб щодо нього, діяльність представників попередніх поколінь у родині (періоду передісторії життєпису особи) тощо. Відповідно, біографія розглядається як сукупність біографічних фактів. Проте тут постають питання вже онтологічні – якщо нам вдасться записати всі факти з біографії тієї чи іншої людини, то в чому тоді буде різниця між біографією і історією...

ЛІТЕРАТУРА

1. Schluter E. Biografischen Lernens im Zuge der Professionalisierung der Erwachsenenbildung 2008, REPORT 4(31. Jg.).
2. Stiller E. (Hrsg.); Dialogische Fachdidaktik Band 2, Paderborn: Schöningh 1999, s. 185–209.
3. Rogal S. Möglichkeiten biographischen Lernens im Pädagogikunterricht Doktorarbeit / Dissertation, 1999, Seiten Pädagogik - Allgemeine Didaktik, Erziehungsziele, Methoden.
4. Olejarz M. Biographical Learning. Education Research Project for Students of Polish-German Borderland. W: Teaching and learning in different cultures : An adult education perspective, Eliza Czerka and Monika Mechlińska-Pauli (red), Gdańsk Higher School of Humanities Press, Gdańsk 2009, s. 129–144.
5. Daisey P. Promoting Equity in Secondary Science and Mathematics Classrooms With Biography Projects. School Science and Mathematics, 1997, s. 413–418.
6. Переехать на облако [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.svoboda.org/a/28526507.html>

7. Лашевская А. Влияние памяти о прошлом на современное социальное ощущение будущего / А. Лашевская // Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях : кол. монография, ред. О. А. Базалука. – Киев, 2011. – Т. 1. – С. 102–112.

8. Клепко С. Ф. Интегративна освіта і поліморфізм знання / С. Ф. Клепко. – Київ–Полтава–Харків : ПОІПОПП, 1998. – 360 с.

9. Torre S. The Open Future Philosophy Compass. – Volume 6, Issue 5, Version of Record online: 4 MAY 2011. – P. 360–373.

10. Ньюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Ньюттен. – М. : Смисл, 2004. – 608 с.

11. Хокинг С. Мир в ореховой скорлупе / Стивен Хокинг. – СПб. : Амфора, 2007. – 219 с.

12. Нехамкин В. А. Альтернативы прошлого в философии истории: теоретико-методологический анализ : автореферат дис. на соиск. научн. степени доктора философских наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / В. А. Нехамкин. – Москва, 2008.

13. Опенков М. Ю. Хакни будущее: введение в философию общества знаний / М. Ю. Опенков. – М. : МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. – 128 с.

14. Каттс М. Спробуйте щось нове впродовж 30 днів / М. Каттс // Постметодика. – 2011. – № 6. – С. 42.

15. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної на рації / Є. Топольський. – Київ : «К. І. С.», 2012. – 400 с.

16. Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASHf387ceeb8335fb490106f3>

17. Мамзин А. С. История и философия науки : учебное пособие для аспирантов / под ред. А. С. Мамзина. – СПб.: Питер, 2008г. – 304 с.

18. Немчинов І. Г. Історичний «факт» у «новій філософії історії» / І. Г. Немчинов // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Кльтурологія. Філософія : збірник наукових праць. – К : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 29(42). – С. 97–101.

19. Ракитов А. И. Историческое познание : системно-гносеологический поход / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1982. – 303 с.

20. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер. – К. : Видавничий дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пулсари», 2001. – 396 с.

21. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. – М. : Гардарика, 1998. – 784 с.

22. Никитаев В. Деятельностный подход к содержанию высшего образования / В. Никитаев // Высшее образование России. – 1999. – № 1. – С. 34–44.

23. Валевский А. Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла / А. Л. Валевский // Лица: Биограф. альм. / Биограф. ин-т. – М; СПб.: Феникс; [Париж]: Atheneum, 1995. – Вып. 6. – С. 32–68.

24. Волынская А. Г. Биографический дискурс в русской литературе XIX–XX веков (от реалистического романа к модернистскому): препринт WP20/2013/02 / А. Г. Волынская ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. Дом Высшей школы экономики, 2013. – 56 с. – 25 экз. – (Серия WP20 «Философия исследования культуры»). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docplayer.ru/29788077-A-g-volynskaya-biograficheskiy-diskurs-v-russkoy-literature-xix-xx-vekov-ot-realistichestogo-romana-k-modernistskomu.html>.

25. Сэв Л. Марксизм и теория личности [пер. с франц. И. С. Вдовиной, Э. А. Гроссман, ред. Г. А. Курсанова] / Л. Сэв. – М. : Прогресс, 1972. – 581 с.

